

In depot – uit depot

Een cijrlijck wapenstuck, een 17e-eeuwse wapenstein

Meindert Schroor

Inleiding

Ter gelegenheid van haar zilveren jubileum schonk de Stichting Monument & Materiaal op 13 mei 2009 een steen met het stadswapen van Groningen aan het Groninger Museum (afb. 1). Deze wapenstein van Bentheimer zandsteen dateert volgens het persbericht uit de 17e eeuw en hij kwam eind 19e eeuw bij de sloop van een gebouw uit die tijd vrij. Vervolgens werd het stenen wapen ingemetseld in een sluis in de Groninger Veenkoloniën. In later jaren stond hij in de achtertuin van de vroegere directeur Openbare Werken (thans RO/EZ) van de gemeente Groningen, ir. J. Snijder. Na diens overlijden kwam de steen aan de Stichting Monument & Materiaal. Het persbericht besluit met de mededeling dat *bekend is dat de beide wapenstenen uit de stadswaag in Ter Apelkanaal in sluiswachterswoningen werden aangebracht*. De circa 1 meter hoge ovale wapenstein toont een variant van het in de 17e eeuw gangbare wapen van de stad Groningen met de dubbele adelaar die het wapenschild met de groene dwarsbalk op een witte ondergrond voor de borst draagt (afb. 2). Hieronder een verslag van een bescheiden poging om de herkomst en het wel en wee van de bijzondere steen te traceren.

Afb. 1. Overdracht van de wapenstein in het Groninger Museum aan Kees van Twist (rechts), 13 mei 2009.
Foto: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 2. De wapenstein. Collectie Groninger Museum. Foto: Marten de Leeuw, Groninger Museum.

In hun uit 1965 daterende publicatie *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* merken Schuitema Meijer en Van der Veen op dat het gedurende de tweede helft van de 16e eeuw gebruikelijk werd om het wapenschild met de groene dwarsbalk voor de borst van de dubbele adelaar af te beelden. Voorheen werd dit schild tussen de poten of op de staart van de dubbele adelaar afgebeeld¹. Toen – na de Reductie – de Staten-Generaal (17 februari 1595) verordonneerden dat de stad Groningen samen met de Ommelanden voortaan de zevende provincie van de Republiek zou vormen, verplichtten zij de twee leden van dit gewest om *een gemeen segel* te vervaardigen, samengesteld uit hun beider wapens. In de eerste jaren bestond dit gevierendeelde wapen voor wat betreft beide stadskwartieren uit het bekende witte schild met de groene balk, zonder de adelaar.

In zijn alleszins verwarrende, maar zeer feitenrijke vertoog over de verhouding tussen de stad Groningen en haar opeenvolgende landsheren meldt Van Idsinga onder meer dat het stadswapen met het schild voor de borst een jongere versie was van het oorspronkelijke wapen waarin het schild juist *onder in de klauwen* van de adelaar was geplaatst. Wapens met het schild voor de borst waren te vinden in de gevel van het raadhuis, de hoofdwacht, de stadswaag en op andere plaatsen. Maar, zo meldde deze 18e-eeuwse auteur, er waren over dit wapen *zware oneenigheden geweest* tussen Stad en Ommelanden, die uiteindelijk door een commissie uit de Staten-Generaal werden beëindigd. Aan het stadsbestuur was vervolgens door de commissie *de vryheid gelaten [...] om het te plaatsen, zo ze 't goed vonden*². Deze in onze 21e-eeuwse ogen futiele affaire speelde zich af in 1602, met andere woorden slechts enkele jaren na vaststelling van het gewestelijke wapen. De Ommelander syndicus (landsadvocaat) Scato Gockinga had zich destijds opgewonden over het feit dat in het provinciale wapen, zoals dat boven het in dat jaar in gebruik genomen provinciehuis prijkte, de afbeelding van de beide stadskwartieren zich niet beperkte tot de eenvoudige groene dwarsbalk op het witte schild, maar dat dit schild nota bene door een dubbele adelaar op de borst werd gedragen. Dit laatste zou, volgens Schuitema Meijer, nog de minste

Afb. 3. Poortje van het Nieuwe Kerkhof. Prent met wapenstein van C. Pronk uit 1754.

Uit: Schuitema Meijer 1976, 143. Origineel: collectie Groninger Museum.

1. Schuitema Meijer e.a. 1965, 63.

2. Van Idsinga I, 1758, 36.

aanstoot hebben gegeven, erger leek hem de associatie die de adelaar bij de Ommelanders opriep aangaande de oude macht die de stad over hen had uitgeoefend³. Niettemin, te pas en te onpas bleef de stad dit wapen in de 17e eeuw en later gebruiken en het werd ook meer en meer gedekt met een kroon.

Dat Groningen meer dan welke andere stad in de Republiek politieke macht uitoefende, hebben we elders uiteengezet⁴. Het stadswapen met de dubbele adelaar en het schild voor de borst was in de 17e eeuw een veel geziene verschijning tussen Eems en Lauwers (afb. 3). Het prijkte op openbare gebouwen zowel in de stad als in haar jurisdicties: het Gorecht, de beide Oldambten en Westerwolde, met name in de muren van kerktorens, boven kerkdeuren en banken, op sluizen, tolhekken en sluis- en tolgaarderswoningen tot en met het stadsbaken (*de caap*) op Schiermonnikoog⁵. Daarnaast werd de dubbele adelaar met het borstschild afgebeeld op de meeste gedrukte vogelvluchtkaarten die van Groningen werden vervaardigd. Hij staat eveneens afgebeeld op de handgetekende kaartenboeken van Sappemeer (1690/1691), de stadslanden (*Groot Caarteboek* 1729) om nog maar te zwijgen van officieel drukwerk in de vorm van talloze stadsplakaten, -ordonnanties en -instructies⁶.

Harkstede

In 1657 lieten de stadsregenten een nieuw ontwerp maken van het stadswapen door Conraed Roelefs de provinciale *fabrijcqmeester* (bouwmeester) die later bekend werd als de bouwmeester van de Nieuwe Kerk. Het wapen werd door Gerdt Berens, alias Gert Maler woonachtig aan de zuidzijde van het Akerkhof, op de nieuwe stadskist *daer die sloetels van die porten ijn hangen* geschilderd⁷. Hij had de nieuwe kist eerst met lijnolie bewerkt, hem vervolgens driemaal met groene olieverf aangestroken en het ijzerwerk met zwarte verf om daarna het stadswapen er op aan te brengen, alles à raison van acht Caroliguldens. Blijkens de door hem ingediende declaratie was hij ook in Harkstede geweest om het *grootte sarcken stadtz* wapen tot driemaal toe met witte olieverf aan te strijken en zowel de kroon, de achtergrond van de arend, de omlijsting en de letters met goudverf af te zetten, respectievelijk te vergulden⁸.

Het stenen stadswapen was kort daarvoor geplaatst in de toren van Harkstede waar het nog altijd tussen de galmgaten prijkt (afb. 4). In september 1657 was Conraed Roeleffs op verzoek van burgemeester Pieter Eissinge naar dit dorp ten oosten van de stad afgereisd om na te gaan op welke plek het wapen het beste kon worden ingemetseld⁹. Vergelijking van het ingemetselde wapen in de kerktoren van Harkstede met 'onze' wapenstein laat de nodige vormverschillen zien. Het wapenveld van het Harksteder stadswapen is veel afgeplatter dan de veel

3. Schuitema Meijer en Van der Veen 1965, 69.

4. Schroor 1999, 59, 237, dez. 2003, 39-41 en dez. 2008, 215-218.

5. Zo besloten burgemeesteren en raad op 28 september 1650 een nieuwe weerhaan op de kaap Schiermonnikoog met 't Stadswapen te maken.

6. Vergelijk o.a. Schroor 2009, omslag en 22, 29, 30, 32, 38, 76, dez. 1997, 54, dez., 1999, 44-45, 89, 121; Schuitema Meijer en Van der Veen 1965, 72-73, 94.

7. Gert Berentz Maeler woonde volgens het lidmatenboek in september 1618 op de Nieuwstad (Doornbos 2001, 128). Kennelijk was hij in 1659 nog in leven en is dan woonachtig *aen 't Merckt tussen Folkingestraat en Schoolholm*, Akerkhof ZZ met andere woorden (Doornbos en Kuiken 1993, 43).

8. RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 332r, Bijlagen Stadsrekening 1657, fol. 391.

9. Roeleffs voerde ook in de Veenkoloniën verschillende opdrachten uit voor het stadsbestuur (vergelijk Van der Ploeg 1974-1978, 33-48, m.n. 34).

Afb. 4. Gevelsteen in de toren van Harkstede.
Foto: Paulien de Roever, Groningen.

meer ovale wapenstein. Poten en klauwen van de adelaar in Harkstede hangen verder naar beneden dan op de wapenstein, die bovendien in tegenstelling tot zijn Harksteder pendant een schild heeft waarop de groene dwarsbalk is ingezwenkt. De kroon ontbreekt boven onze wapenstein maar er is alle reden te veronderstellen dat die er ooit is geweest.

Twee modellen

Na zijn bezoek had Roeleffs een tweetal schetsen van stadswapens ingeleverd waaruit de burgemeesters er een hadden gekozen. Uit de volgorde van de posten in de declaratie die Roeleffs op 4 februari 1658 indiende, valt op te maken dat deze ontwerpen er anders uitzagen dan het te Harkstede uitgevoerde. Kennelijk weken ze qua ontwerp nogal af van de gebruikelijke weergave, want Roeleffs gewaagt van wapens *geteekent elck van een bijsonderinge ordinansi*. Die bijzondere uitvoering zou dan naar onze inschatting behalve op de ovale vorm ervan met name betrekking hebben op het schild met de inzwenkingen ter hoogte van de groene dwarsbalk. Zij roepen in eerste instantie een associatie op met de vorm van de adelaarsborst op het titelblad van het Stadboek uit 1556¹⁰. Maar het schild op de wapenstein dekt bij lange na niet (praktisch) de gehele borst, zoals bij de meeste andere uitvoeringen van het stadswapen wel het geval is¹¹. Roeleffs declareerde bij dezelfde gelegenheid in opdracht van burgemeester Iddekinge een wapenschets met de bijbehorende kleuren voor de stadskist die, zoals wij hiervoor aangaven, door Gert Maler daarop werd aangebracht. Het blijkbaar onorthodoxe ontwerp werd eveneens *na gehouwen in een sarck*.

Waar deze steen is gebleven is onduidelijk maar het model stond het stadsbestuur blijkbaar dusdanig aan dat zij het opnieuw toepaste bij de bouw van het nieuwe waaggebouw.

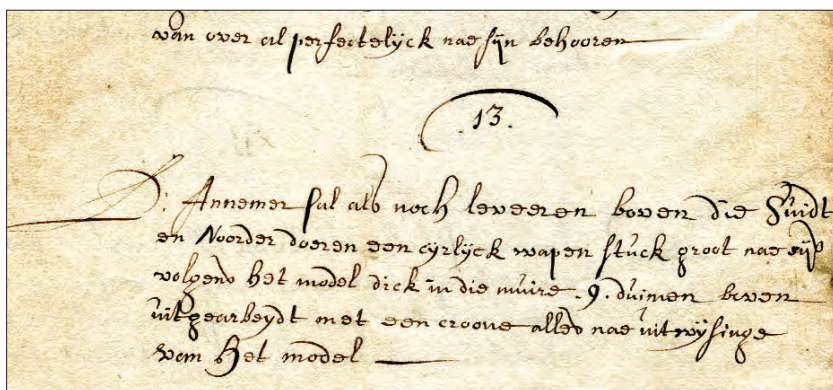
Twee wapenstenen

Al in 1647 had het stadsbestuur overwogen om een nieuwe waag te bouwen. Geldkrapte maakte dat daarvan vooreerst niets kwam¹². Op 5 november 1659 namen burgemeesters en raad het principebesluit tot het optrekken van een nieuwe

10. Afgebeeld in: Schroor, 2009, 19.

11. Vergelijk de verschillende afbeeldingen bij Schuitema Meijer en Van der Veen 1965.

waag en op 15 februari 1660 gingen zij er toe over om een deel van de opbrengsten van de in de jaren 1656-1659 verkochte kloosterlanden en gerechtigheden te bestemmen voor de bouw van een nieuwe waag. Twee weken later viel het besluit om het plan uit te voeren *omtrent ter plaetse alwaer de jegenwoordige staet*. Bij die gelegenheid werden de burgemeesters Johan Coenders en Gerhard Swarte gecommiteerd om samen met een viertal raadsleden en secretaris Scato (II) Gockinga met Conraed Roeleffs (Mr. Conraedt) *over een model te spreken en t'selve in den Raedt te bringen om daerover geresolveert te worden ende sulcks geschiet met de timmeringe na behoiren voort te varen*¹³. De uitvoering van het ontwerp van Conraed Roeleffs, de bouw met andere woorden, werd aan Leffert Berents gegund voor de som van 10 900 Caroliguldens en de werkzaamheden namen al in mei 1660 een aanvang. Volgens artikel 13 van het bestek zou de aannemer naast de andere bouwmaterialen en werkzaamheden eveneens *leveeren boven die Suidt en Noorderdooren een cijrlijck wapenstuck groot nae eijs volgens het model dick in die muire 9 duimen boven uitgearbeydt met een croone alles nae uitwijnsing van het model* (afb. 5)¹⁴. In het gebouw werden de te verhandelen goederen van tabak tot varkens verplicht gewogen. De waaggelden hadden het stadsbestuur tijdens de eerste helft van de 17e eeuw jaarlijks gemiddeld 1680 Caroliguldens opgeleverd. Aannemer Berents moet tijdens of kort na de bouw van de Waag in 1661 zijn overleden¹⁵.

Afb. 5. Bestek van 1660. RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 332r, Bijlagen stadsrekening 1664, fol. 353. Collectie: RHC Groninger Archieven.

Vergelijking van de wapenstein met afbeeldingen van stadswapens op uiteenlopende prenten laat zien dat deze qua formaat en vorm de meeste gelijkenis toont met de op 19-eeuwse prenten van de Waag op de Grote Markt zichtbare wapenstenen boven de noord- en de zuidingang van dit gebouw (afb. 6)¹⁶.

12. Bos 1907, 322.

13. RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 314r, Resolutieboek B & R, deel 13 (13 maart 1659-25 maart 1666), in dato 1 maart 1660.

14. Uit: *Besteck ofte Conditien waer na Ed. E. Mogende H. Heeren Borgemesteren ende Raedt in Groningen gedencken door haer Heeren Gecommitteerden te besteden het timmeren en setten van een nije Wage soo gesetst ende getimmerd sal worden omtrent daer nu die olde is staende ter plaetse daer die annemer sal worden aangeweesen*. RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 332r, Bijlagen stadsrekening 1664, fol. 353.

15. In RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 332r, Bijlagen stadsrekening 1664, fol. 353 komt namelijk een betaling voor aan zijn weduwe op 14 maart 1662 op basis van een besluit van burgemeesters en raad dd. 21 februari 1662.

16. Met name op de aquarel van C.C.A. Last uit 1860 en in mindere mate op de aquarel van A.J. van Prooijen uit 1861 (Schuitema Meijer 1976, 43, 45).

Afb. 6. De Waag met wapenstein. Prent van C.C.A. Last uit 1860. Uit: Schuitema Meijer 1976, 43.
Origineel: collectie RHC Groninger Archieven.

Siuke Jeltjes harthouwer

Hoewel de naam van de steenhouwer niet is overgeleverd, zijn er toch enkele aanwijzingen met betrekking tot de mogelijke vervaardiger van de wapenstein. In de stadsrekeningen komen in deze tijd diverse betalingen voor aan Siuke (of Syoucke) Jeltjes *harthouwer* voor geleverde *sarck ende arbeidsloon tot behoef van de Stadt*. In de bijlagen van de stadsrekeningen vinden we deze werkzaamheden op lijsten gespecificeerd waaruit we op kunnen maken wat Jeltjes werkzaamheden zoal inhielden¹⁷. Die varieerden ten tijde van de bouw van de Waag van een dubbele kroonlijst voor de stadsherberg De Bolderije tot en met de leverantie van stenen om stads zeetonnen (boeien) mee te verankeren. Jeltjes had kennelijk verschillende personeelsleden aan het werk. In 1661 werkte een van zijn knechten (Heerke Hansen) aan de trans van het Heeren Wijnhuis. In oktober 1662 was sprake van *mijn 4 knechten* en op 27 april 1663 zien we hem, blijkbaar met een compagnon (*mijn karnaet*), aan de slag met de *wippe* [klapbrug] *buiten Dra poerte*. Tot het ornamentele werk behoorde ook het zogeheten *vries waerck* waarvan een twintigtal stukken à 38 stuivers voor het drostenhuis in Zuidbroek werden geleverd. Ofschoon Jeltjes in 1661 de drempels voor het Waagegebouw verschaftte, vinden we de beide wapenstenen niet terug in de rekeningen. Toch lijkt het aannemelijk dat hij of een van zijn medewerkers ze heeft gemaakt. De Haan noemt Jeltjes als de vervaardiger van de poortjes van de kerk van Sappemeer (met stads-wapen, 1655) en het Sint Anthonygasthuis (1664) in de stad¹⁸. Hoewel er de nodige verschillen zijn, zijn de overeenkomsten in de vorm van de stand van de vleugels maar vooral de bijna horizontaal afgebeelde adelaarspoten en klauwen, tussen het Sappemeerster wapen en onze wapenstein opmerkelijk. Sjouke Jeltjes woonde aan het begin van de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat OZ op de hoek van het

17. Onder andere in RHC Groninger Archieven, Oud-archief van de gemeente Groningen, 1594-1815, inv.nr. 332r Bijlagen stadsrekening 1661, fol. 367r, bijlagen 1662, fol. 356v, bijlagen 1663.

18. De Haan 2005, 161.

Lopende Diep NZ tegenover de *Jadtsbrugge* op twee huizen van de eerdergenoemde burgemeester Coenders¹⁹. Het perceel ernaast in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat was op de vogelvluchtkaart van Haubois onbebouwd en dat was, getuige de oudste kadasterkaart, in het begin van de 19e eeuw nog zo. Het terrein zal Jeltens en zijn medewerkers ongetwijfeld als opslag en werkplaats hebben gediend en het heeft er dan ook alle schijn van dat de wapenstein daar werd gehouden. Jeltens woonde in oktober 1665 nog altijd op dezelfde plaats. Als katholiek lid (*Pausgesinde*) van de burgerwacht werden toen aan *mester Syoucke Harthouwer* de wapens ontnomen in verband met de inval de maand ervoor van de Munsterse bisschop Christoph Bernard van Galen (Bommen Berend) in de Republiek²⁰.

En verder

De Waag verdween in 1874 uit het Groninger straatbeeld door wat nauwelijks anders kan worden uitgelegd als een ongelukkige samenloop van omstandigheden en misverstanden²¹. Op 15 juni 1874 werd het afbraakmateriaal verkocht, nauwelijks drie maanden na de langverbeide toestemming van de regering om de knellende stadsvesten te ontmantelen. Met de naderende en voor de stad veel belangrijkere ontmanteling raakte het enkele protest tegen de afbraak als het ware op de achtergrond. Wel konden volgens J.A. Feith de beide stadswapens uit de Waag worden gered en vervolgens geplaatst in *eenige tolhuizen en brugwachterswoningen aan het Terapelerkanaal nabij de Duitse grenzen*²². Die stenen kunnen, gelet op de rondere vorm en de afbeeldingen van de waagstenen op de prent die C.C.A. Last in 1860 vervaardigde, niet dezelfde zijn geweest als het tweetal stenen dat werd herplaatst in het zogeheten Kethuus aan de Westerstraat (voormalige Weerdingermond) en in de sluiswachterswoning aan het Munneke-moer Oost, beide in Ter Apel²³. De vorm van de aldaar herplaatste wapenschilden is namelijk veel rechthoekiger, respectievelijk veel ronder dan de wapenstein op de gedetailleerde prent van die C.C.A. Last in 1860 van de Waag vervaardigde en dan 'onze' wapenstein.

Navraag en enkele sonderingen in het archief hebben tot dusverre geen oplossing gegeven over de lotgevallen van de wapenstein tussen de sloop van de Waag en het opduiken ervan uit de nalatenschap van de heer Snijder. Gelet op het jaar van afbraak van de Waag (1874), de opmerkingen van Feith daaromtrent en de ontwikkelingen ten zuiden van Ter Apel ligt het voor de hand te veronderstellen dat ook deze steen in de jaren 1875-1878 werd ingemetseld in een van de andere stadswoningen aldaar. In die tijd werd het Stadskanaal als Stads-Compascuumkanaal doorgetrokken tot in Emmercompascuum waardoor het wapen mogelijk in een van de sluiswachterswoningen (7e Verlaat, Barnflair) dan wel een van de brugwachterswoningen langs het Stads-Compascuumkanaal werd herplaatst (afb. 7). Sluizen en draaibruggen hier werden gedurende de jaren 1949-1959 vernieuwd, dus in de tijd dat Snijder de scepter zwaaide over de uitgebreide openbare werken van de Stad. Of bij die gelegenheden ook de bijbehorende sluis- en brugwachterswoningen zijn gesloopt of vernieuwd, waarbij de

19. Doornbos en Kuiken 1993, 62.

20. Doornbos 1994, 7.

21. Feith z.j., 343-349, gaat uitvoerig op de gang van zaken daaromtrent in.

22. *Ibidem*, 343.

23. Zie *Nieuwsblad van het Noorden* dd. 21 september 1996 (vriendelijke mededeling Egge Knol op wiens gegevens en inzichten het krantenartikel is gebaseerd).

Afb. 7 Sluiswachtershuis met enigszins vergelijkbare wapenstein, 8e Verlaat, Ter Apel. Foto's: Paulien de Roever, Groningen.

wapenstein opnieuw vrijkwam, heb ik niet kunnen achterhalen. Maar dat de steen oorspronkelijk samen met het waaggebouw waarin hij was geplaatst en een tweetal andere wapenstenen de Grote Markt sierde, lijkt gelet op het voorgaande aannemelijk.

Wat de toekomstige lotgevallen van de wapenstein zullen zijn, is nog giswerk. Het zou mooi zijn als hij een prominente plek zou krijgen in het verhaal van de Groninger geschiedenis in het nog te bouwen Forum achter de Grote Markt. Voorlopig heeft hij een veilig onderkomen in het depot van het Groninger Museum.

Literatuur

- Bos, P.G., 'Het Groningsche gild- en stapelrecht na de reductie in 1594' in: *Historische Avonden* II. Groningen, 1907, 200-448.
- Doornbos, W.G., *Rooms-katholieke bewonerslijsten van de stad Groningen 1665-1668*. Groningen, 1994.
- Doornbos, W.G., *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660*. Groningen, 2001.
- Doornbos, W.G. en D.F. Kuiken, *De burgerv aandelen van de stad Groningen*. Groningen, 1993.
- Feith, J.A., *Wandelingen door het oude Groningen, oorspronkelijk verschenen in de Groningsche volksalmanakken van 1891 tot 1908*. Groningen, z.j.
- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Assen, 2005.
- Idsinga, S.H. van, *Het staatsrecht der Vereenigde Nederlanden vertoond volgens de geschiedenissen der stad Groningen onder de bisschoppen van Utrecht en volgende princen van 't midden der XI. tot het einde der XVI. eeuw* I. Leeuwarden, 1758.
- Ploeg, C.P.J. van der, 'Vijf veenkoloniale kerken uit de 17e eeuw' in: *Publicatiemap Oude Groninger Kerken* II. Groningen, 1974-1978.
- Schroor, M., *De atlas der stadslanden van Groningen (1724-1729)*. Groningen, 1997.
- Schroor, M., *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000*. Groningen, 1999.
- Schroor, M., 'Een vlucht voorwaarts. Bespiegelingen rond de economisch-geografische politiek van het stadsbestuur van Groningen in het eerste kwart van de 17e eeuw' in: *Historisch jaarboek Groningen* (2003), 37-58.
- Schroor, M., 'Interne staatkundige verhoudingen in Stad en Lande' in: M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra, M. Hillenga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen* II. *Nieuwe Tijd*. Zwolle, 2008, 211-229.
- Schroor, M., *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad*. Amsterdam, 2009.
- Schuitema Meijer, A.T., 'De plaats van het waaggebouw te Groningen' in: *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen* (1956), 68-80.
- Schuitema Meijer, A.T., *Album van Oud-Groningen 1750-1880*. Groningen, 1976.
- Schuitema Meijer, A.T. en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen*. Groningen, 1965.